

**«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КеАҚ
Әлеуметтік ғылымдар факультеті
Педагогика кафедрасы**

**«БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА БУЛЛИНГ
ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ АЛДЫН АЛУ:
ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ»
Халықаралық ғылыми семинар
ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК
Международного научного семинара
«ПРОФИЛАКТИКА БУЛЛИНГА И КИБЕРБУЛЛИНГА
В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»**

**Астана
20 сәуір, 2023 ж.**

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ
«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ»
КеАҚ
ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ФАКУЛЬТЕТІ
ПЕДАГОГИКА КАФЕДРАСЫ**

**«БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА БУЛЛИНГ ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ
АЛДЫН АЛУ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ»
Халықаралық ғылыми семинар
ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК
Международного научного семинара
«ПРОФИЛАКТИКА БУЛЛИНГА И КИБЕРБУЛЛИНГА В
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»**

**Астана
20 сәуір, 2023 ж.**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Сомжүрек Б.Ж. - ғылыми семинар төрағасы, әлеуметтік ғылымдар факультетінің деканы;

Асылбекова М.П. - педагогика кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., профессор;

Атемова К.Т. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Сейітқазы П.Б. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Шалғынбаева Қ.Қ. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Албытова Н.П. - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор;

Сламбекова Т.С. - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,

Шолпанкулова Г.К. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор;

Жубакова С.С. - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент;

Жукенова Г.Б. - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент;

Махадиева А.К. - философия докторы (PhD), доцент м.а.

ЧЛЕНЫ ОРГКОМИТЕТА:

Сомжүрек Б.Ж. - председатель научного семинара, декан факультета социальных наук;

Асылбекова М.П. - заведующая кафедрой педагогики, к.п.н., профессор;

Атемова К.Т. - доктор педагогических наук, профессор;

Сейітқазы П.Б. - доктор педагогических наук, профессор;

Шалғынбаева Қ.Қ. - доктор педагогических наук, профессор;

Албытова Н.П. – кандидат педагогических наук, профессор;

Сламбекова Т.С. - кандидат педагогических наук, профессор;

Шолпанкулова Г.К. - кандидат педагогических наук, профессор;

Жубакова С.С. - кандидат педагогических наук, доцент;

Жукенова Г.Б. - кандидат педагогических наук, доцент;

Махадиева А.К. - доктор философии (PhD), и.о. доцента.

УДК 378.1
ББК 74.00
Б. 94

«Білім беру ұйымдарында буллинг және кибербуллингтің алдын алу: теория және тәжірибе» атты ғылыми семинар BR18574152 «Балаларға қатысты буллингтің алдын алу шараларын әзірлеу және оның өзекті аспектілерін зерттеу» тақырыбындағы 2023-2024 жылдарға арналған бағдарламалық мақсатты қаржыландыру аясында ұйымдастырылған.

Б.94 «Білім беру ұйымдарында буллинг және кибербуллингтің алдын алу: теория және тәжірибе». Халықаралық ғылыми семинар жинағы (Астана қ., 20 сәуір). 2023. 223– бет

ISBN 978-601-337-842-8

Жинаққа білім беру ұйымдарында буллинг және кибербуллингтің алдын алу шараларын әзірлеу және оның өзекті аспектілерін зерттеу мәселелері бойынша баяндамалар енгізілген.

УДК 378.1
ББК 74.00

ISBN 978-601-337-842-8

© **Формула печати, 2023**

ОРТА БУЫН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ БУЛЛИНГПЕН КҮРЕСУДЕ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ РОЛІ

THE ROLE OF EDUCATIONAL PSYCHOLOGISTS IN THE FIGHT AGAINST BULLYING AMONG MIDDLE SCHOOL PUPILS

Әзиев А.І., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
докторанты,
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

**Aziyev A. I., doctoral student of L. N. Gumilyov Eurasian National
University, Astana,
Republic of Kazakhstan**

Аңдатпа. Буллинг кез-келген сыныпта болуы мүмкін. Сондықтан қырағылықты сақтау, не болып жатқанын бақылау және қажет болған жағдайда әрекет ете білу маңызды. Бұл уақытты қажет ететіні анық. Іс жүзінде әр сыныптың және әр мұғалімнің буллингке қатысты, және, мүмкін, мұндай жағдайдан қалай шығу керектігі туралы өз тәжірибесі бар. Буллинктің жекелеген жағдайларында психологтар, мектеп әкімшілігі, ата-аналар тартылады. Әрине, кез-келген жанжалды жағдайдың салдарын жойғаннан гөрі алдын-алу жақсы. Бұл мәселеде педагог - психолог маңызды рөл атқарады.

Annotation. Bullying can occur in any class. Therefore, it is important to remain vigilant, observe what is happening and, if necessary, be able to act. Obviously, this takes time. Almost every class and every teacher has their own experience with bullying and probably also with how to get out of such a situation. In some cases of bullying, psychologists, school administration, parents are involved. Of course, it is better to prevent any conflict situation than to eliminate the consequences later. And the educational psychologist plays an important role in this matter.

Кілт сөздер: буллинг, буллинктің себептері, педагог-психологтың рөлі, алдын алу шаралары

Keywords: bullying, the causes of bullying, the role of a teacher-psychologist, preventive measures

Зорлық-зомбылық мәселесі өте кең зерттеу саласы болып табылады және сонымен қатар пәнаралық тәсілді қолдануды қажет ететін құбылыстарға жатады. Зорлық-зомбылық мәселелерін зерттеумен педагогика, әлеуметтану, психология, философия, мәдениеттану және медицина сияқты білім салалары, сондай-ақ басқа да сабақтас байланысты білім салалары айналысады. Зорлық-зомбылық тарихы, бәлкім, әлем пайда болғаннан бері белгілі, бірақ әлемдік қоғамдастықта бұл мәселенің үнсіздігі 1905 жылдан бастап, осы құбылысты талдауға арналған алғашқы ғылыми еңбектер баспа басылымдарында жариялана бастаған кезде тоқтады. Зорлық-зомбылық-бұл білім беру ұйымдарында жиі кездесетін құбылыс.

Буллинг тікелей (физикалық, психологиялық) және сырттай

(кибербуллинг) болуы мүмкін.

Бұл құбылысты жүйелі түрде зерттеуді скандинавиялық ғалым Д. Олвеус бастаған және П.Хайнеманн, А. Пикас, Е. Роландтың еңбектерінде жалғастырған. Кейіннен зерттеулер Ұлыбританияда В.Ортоа, Д. Лейа, Д. Таттуа, Е. Мунте еңбектерінде жалғасын тапты. АҚШ-та буллинг мәселесіне 90-шы жылдардың басында ерекше назар аударды [1]. Көбінесе буллинг дегеніміз-өзін-өзі қорғай алмайтын адамға, басқа адамнан немесе адамдар тобынан ұзақ уақытқа созылатын зорлық-зомбылықтың болуы.

Буллинг-бұл физикалық немесе психологиялық тұрғыдан жеке адамнан жоғары тұрған басқа адамдар оған азап пен қайғы-қасірет әкелуден ләззат алатындығымен көрінетін қатыгез қарым-қатынастың бір түрі, оның түпкі мақсаты-жеке адамнан қандай да бір жеңілдіктерге қол жеткізу немесе оның кез-келген нәрсеге деген көзқарасын өзгерту, сондай-ақ оның мүлкін немесе басқа құндылықтарын иемдену [2].

«Буллинг» (bullying) ұғымының этимологиясы ағылшын тіліндегі bully сөзінен бастау алады – және сөзбе-сөз бұзақы, дөрекі, төбелесқой, тентек, зорлаушы ретінде аударылады. «Буллинг» терминін алғаш рет ағылшын журналисті Эндрю Адамс XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында енгізген.

Скандинавиялық және ағылшын тілді елдер буллинг құбылысының анықтамасын келесі терминдермен анықтайды: қысымшылық, кемсітушілік, моббинг (негізінен баланы қудалаудың топтық формалары), қорқыту [3].

Д. Лейн мен Э. Миллер буллингті, физикалық және (немесе) психикалық, бір адамнан немесе адамдар тобынан басқа белгілі бір әлсіз адамға (басқа адамдарға) қатысты саналы қатыгез қарым-қатынастың ұзақ процесі ретінде анықтайды [4,5].

Психотерапевт И. С. Бердышев "буллингтің" келесі анықтамасын береді: өзін-өзі қорғау сипатына ие емес және бір немесе бірнеше адамнан шығатын саналы, ұзаққа созылған зорлық-зомбылық" [6].

Атақты ғалым И.С. Конның пікірінше, буллинг – бұл "қорқыту, физикалық немесе психологиялық террор, екіншісінде қорқыныш тудыруға және сол арқылы оны өзіне бағындыруға бағытталған" [7].

Жоғарыда айтылғандарды талдау мектептегі қорлауды (буллингті) жәбірленушіге бағытталған агрессордың әртүрлі әрекеттері ретінде сипаттауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, И. Г. Малкина-Пыхтың әділ ескертуі бойынша, агрессордың барлық әрекеттері эмоционалды, физикалық, экономикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылық пен агрессия арқылы жүзеге асырылатын жәбірленушіні қорлаумен сипатталады [8]. Білім беру мекемелері көбінесе жасы кіші білім алушыларға қатысты үлкен құрдастарынан келетін қорқытумен сипатталады. Сондай-ақ, буллинг кейбір мұғалімдердің басқа мұғалімдер тарапынан әр түрлі қорлауға ұшыраған кезінде педагогикалық ұжымда да кездесуі мүмкін. Яғни, буллинг-бұл тек білім беру саласын ғана қамтымайтын құбылыс: иерархия және бағыну қатынастарын орнату мүмкіндігі бар кез-келген ұйымдарда кездесуі мүмкін.

Білім беру мекемелерінде қорлаудың сәтті алдын – алудың кілті-мұғалімдер мен қызметкерлердің қорлауға төзбеушілікті ашық көрсетуі.

Мұғалімдер арасындағы ашық қарым-қатынас және мектептің қорлау мәселелеріне назар аударуы оқушыларға қорлауды қалыпты деп санауға болмайтынын түсінуге мүмкіндік береді. Буллингтің куәсі болғаннан кейін, мұғалімдер бұл туралы әріптестеріне дереу хабарлауы керек, осылайша олар өз кезегінде белгілі бір оқушылардың сабақтардағы және одан тыс уақыттағы мінез-құлқына назар аудара алады [9].

Зерттеулер көрсеткендей, көптеген мұғалімдер буллингті сыныптағы жанжалдан ажыратуда, топтық нормаларды белгілеуде, қазіргі жасөспірімдер үшін қызықты буллингтің алдын алу құралдарын таңдауда және қорқытудың салдарын болжауда қиындықтарға тап болады. Білім беру қатынастарының ересек қатысушылары көбінесе араласпау позициясын ұстанады. Көбінесе мұғалімдер буллинг жағдайларымен жұмыс істеуден қорқады, "сыртқы" көмекшіні шақыруды жөн көреді. Шынында да, жәбірленушіге сыртқы көмек қажет, бірақ сыныпта немесе топта мәселені сырттан шешу мүмкін емес, мұны тек мұғалімнің өзі жасай алады [6].

Мұғалімдерге, тәлімгерлерге, жастар қызметкерлеріне осы тақырыппен тәжірибеде жұмыс істеу үшін қол жетімді құралдар жиынтығы қажет [10].

Зерттеушілер буллингпен күресудің бірқатар тиімді компоненттерін анықтайды [11]:

- психологтардың немесе педагогтардың ата-аналармен тұрақты кездесулері (бағдарламаны енгізу кезеңінде кемінде айына бір рет),
- оқыту тренингтерін өткізу,
- мектеп өкілдерімен және балалармен жұмыс қарқындылығы,
- бағдарламаның ұзақтығы,
- жұмысқа тәртіптік әдістерді енгізу және т. б.

Сонымен қатар, мектеп пен мектеп аумағын бақылау жүзеге асырылатын, сыныпты басқарудың жаңа формалары пайда болатын, буллингке қатысты жалпы мектеп саясаты талқыланатын және қабылданатын бағдарламалардың нәтижелері бойынша мектептегі қорлау жағдайларының жиілігі төмендейді. Қарсы бағдарламалардың ішінде қорқытудың өзіне емес, кез-келген девиантты немесе агрессивті мінез-құлықпен жұмыс істеуге баса назар аударылатындар көп. Буллинг пен кибербуллингтің алдын-алумен қатар, балалар мен жасөспірімдердің психологиялық әл-ауқатын қолдау бағдарламасының тиімділігі жоғары.

Мұндай бағдарламалар:

- зорлық-зомбылықсыз қарым-қатынасты үйрету,
- жанжалдарды жұмсақ шешуге үйрету,
- олар "белсенді достық" дағдыларын үйретеді, яғни жасөспірімдердің өзара әрекеттесуі, олар: бір-бірін құрметтейді және басқаларға тең дәрежеде қарайды, басқалардың жетістіктеріне қуанады, бір-біріне қарсы тұра алады, өздерін көрсетпейді және бір-бірін қабылдайды, адал және бір-бірін қайта құруға ұмтылмайды [12].

Буллинг проблемасы-осы уақытқа дейін мектепте және басқа білім беру мекемелерінде онымен күресудің әмбебап әдістері әзірленбеген. Қазақстанда көптеген мұғалімдер жеке балаларда буллингті байқамайды немесе байқағысы келмейді. Осы себепті, тек "жәбірленушіге" ғана емес, оның

"қылмыскерлеріне" де қажет психологиялық көмек көбінесе уақытында көрсетілмейді. Орта буын мектеп оқушысы – жасөспірімнің дамуы және оған дұрыс тәрбие беру - бұл жеке тұлғаны дамытудың ең қиын, қайшылықты және күрделі кезеңі. Бұл кезеңде әртүрлі физиологиялық және психологиялық өзгерістер орын алады. Бала жыныстық жетілудің ең қиын кезеңінен өтеді, өзінің "менін" іздей бастайды. Осы себептерге байланысты мектепте оқу артта қалуы мүмкін. Жасөспірім үшін анықтамалық топты оның құрдастары ұсынады. Бұл топта көшбасшылық үшін күрес жүріп жатыр, қақтығыстар туындайды. Жасөспірімдердің жанжалды жағдайларға қатысуы қалыпты жағдай болса да, буллинг мәселесі ұзақ уақытқа созылуы мүмкін [13].

Көшбасшылық үшін күрес жүргізетін әрбір адам екіншісінің фондында өзін-өзі растағысы келеді, сондықтан әлсіздерді қорлау басталуы мүмкін. "Жәбірленушіге" өз мәртебесін өзгерту өте қиын, сондықтан оған қылмыскер мен оның достары үнемі шабуыл жасайды. Ата-аналар мен тәрбиешілер балалар арасындағы агрессия мен зорлық-зомбылықтың барлық әрекеттерін уақтылы ескертіп, тоқтатуы керек.

Буллингтің алдын алу процесіне бірнеше аспектілерді: қауіпсіздік, ескерту, ескерту, алып тастау, бақылауды қосу қажет. Алдын алу өмір сапасы мен мінез-құлқын жақсартуға ықпал ететін арнайы педагогикалық-тәрбие шараларын қолдану арқылы баланың әлеуметтік, отбасылық, жеке жағдайын өзгертуді қамтиды. Бұл жеке бағдарлардың өзгеруіне байланысты.

Алдын алу шараларының негізгі мақсаты – балалар мен ересектерді стресстік жағдай мен агрессиямен күресуге үйрету. Алдын алу міндеттеріне буллинг жағдайларын шешу мақсатында қиын балалармен жұмыс істеу үшін мұғалімдер мен психологтарды даярлау, оқушылардың әлеуметтік әл-ауқатын жақсартуға көмектесу кіреді. Сонымен қатар, ата-аналарға психологиялық-педагогикалық білім беру, травматикалық және әлеуметтік қауіпті жағдайларды жою маңызды. Жалпы алдын алу толеранттылық пен әлеуметтік құзыреттілікті дамытуға бағытталуы керек.

Егер бастауыш мектепте бұл дағдыларды ойын кезінде, үзілісте, спорт сабақтарынан кейін үйретуге болатын болса, онда орта мектепте педагог-психологтармен тәлімгерлік немесе жоғары сынып оқушыларын тарта отырып кеңес беру механизмдері жиі қолданылады. Ересек жастағы балалар мектеп ішінде немесе сыртқы мамандардың көмегімен курстардан өтеді. Оқу орнының ұжымында қабылданған нормалар ғана емес, қорлау жағдайларының ықтималдығына әсер етеді. Отбасылық қатынастардың ерекшеліктері оқушының буллингке бастамашы немесе жәбірленуші ретінде қатысу мүмкіндігіне қалай әсер ететінін көрсететін зерттеулер бар. Ата-аналардың физикалық жазалар мен психологиялық агрессияны қолдану жағдайлары ұқсас отбасынан шыққан баланың мектептегі қорлауға қатысуын болжауы мүмкін. Екінші жағынан, ата-аналар қорлауға қарсы бастамаларды қолдай алады, білім беру және білім беру семинарларына қатыса алады, өз баласының мінез-құлқы мен психоэмоционалды жағдайын мұқият бақылай алады. Жасөспірімдердің кибербуллинг контекстінде зерттеулерде, кибербуллинг жағдайларының санын азайту үшін ең тиімді әдіс эмпатияны үйрету және интернеттегі агрессияны қолдайтын сенімдерді өзгерту екендігі айқындалған.

Білім беру ұйымдары буллинг мәселесіне көп көңіл бөлуі керек. Мектептердегі зорлық-зомбылық мәселелерін, мысалы, сауалнама арқылы зерттеу маңызды. Проблемалық топтарды, сыныптарды немесе оқушыларды анықтағаннан кейін зорлық-зомбылықтың психологиялық себептері анықталады.

Буллингтің пайда болу себептеріне мыналар жатады:

- білім беру мекемесінің атмосферасы,
- мұғалімдер мен оқушылар арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктері,
- мұғалімдердің зорлық-зомбылық көріністеріне қатынасының ерекшеліктері.

Буллингтің себебі анықталғаннан кейін (сауалнама немесе бақылау нәтижелері бойынша) педагогикалық ұжыммен жұмыс жүргізу қажет. Осыдан кейін ғана мектеп оқушылары арасында буллингтің алдын алуға кірісуге болады. Алдын алу әдістерінің бірі басқа адамдарға құрметпен және төзімділікпен қарау тақырыбында сынып сағаттарын өткізу болып табылады. Педагог-психологтар сынып ұжымын біріктіруге, толеранттылықты дамытуға, басқаларға деген ойлау эмпатиясына бағытталған сабақтармен тренингтер өткізе алады. Буллингтің алдын алу оның әлеуетті қатысушыларына бағытталған. Ол оқушылармен, сондай-ақ олардың отбасыларымен жұмыс жасаудан тұрады. Отбасы мен тәрбиенің түрін, соның ішінде ата-аналардың балаларға деген мінез-құлқын анықтау маңызды. Мұғалімдер баламен және оның ата-анасымен бірлескен жұмысты жүзеге асыруы керек, егер бала туу қатынастары бұзылса, түзету жұмыстарын оқып, жүргізуі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Александрова, А. В. Нравственность, агрессия, справедливость [Текст] / А. В. Александрова // Вопросы психологии. – 2012. – № 1. – С. 84–97.
2. Лопатин, В. В., Лопатина, Л. Е. Малый толковый словарь русского языка [Текст] / В. В. Лопатин, Л. Е. Лопатина. – Москва : Издательство: «Русский язык», 2010. – 702 с
3. Мясичев, В. Н. Психология отношений [Текст] / В. Н. Мясичев. – Москва : Издательский центр «Академия», 2013. – 284 с.
4. Детская и подростковая психотерапия [Текст] / Под редакцией Д. Лэйна, Э. Миллера. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 448 с.
5. Лэйн, Д. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия [Текст] / Под ред. Д. Лэйна, Э. Миллера. – Санкт-Петербург : Питер, 2011. – 465 с.
6. Бердышев, И. С., Нечаева, М. Г. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики [Текст] / И. С. Бердышев, М. Г. Нечаева. – Санкт-Петербург : Питер, 2013 г. – 412 с.
7. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // Семья и школа.- № 2 - 2006. - С.15-18.

8. Малкина-Пых, И. Г. Психология поведения жертвы [Текст] / И. Г. Малкина-Пых. – Москва : Эксмо, 2006. –1008 с.
9. Блайа К. Н. Кибербуллинг и школа.- М. : Логос, 2004. -384 с.
10. Шевцов З. С. Буллинг и современность.- К.: Рута, 2001. - 320 с.
11. Максимова Н. Ю. Школьный буллинг. Рекомендации учителям, психологам, администрациям школ. Н. Ю. Максимова // Педагогика. - 2014.- № 4. - С.34-39.
12. Ожиева Е. Н. Буллинг как разновидность насилия.- К.: Рута, 2001. - 320 с. Кравцова, М. М. Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой [Текст] / М. М. Кравцова (Психолог в школе). – Москва : Генезис, 2005 – 111 с
13. Мещенина Т. А. Профилактика жестокого обращения с несовершеннолетними. -М. : Норма, 2014 - 94 с.

ЖЕСТОКОЕ ОБРАЩЕНИЕ С ДЕТЬМИ В СЕМЬЯХ И БЛАГОПОЛУЧИЕ ДЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ

CHILD ABUSE IN FAMILIES AND THE WELL-BEING OF CHILDREN IN KAZAKHSTAN

**Елібай С.Т., магистрант Евразийского национального университета
Астана., Республика Казахстан**

**Yelibai S.T., Master's student of L. N. Gumilyov Eurasian National
University
Astana, Republic of Kazakhstan**

Аннотация. В статье рассматриваются результаты исследования о существовании жестокого обращения и благополучии детей в Казахстане. Приведены количественные и качественные данные о проведенных методах исследования. Сделаны выводы и рекомендации для дальнейших исследований.

Annotation. The article considers the results of a study on the existence of abuse and well-being of children in Kazakhstan. Quantitative and qualitative data on the conducted research methods are given. Conclusions and recommendations for further research are made.

Ключевые слова: жестокое обращение с детьми, благополучие, общество, данные, источники, респонденты, насилие

Keywords: child abuse, wellbeing, society, data, sources, respondents, lows.

Актуальность: Проблемы семейного насилия и жестокого обращения с детьми являются для отечественной социологической науки еще относительно новыми, но, тем не менее, уже накоплен определенный опыт эмпирических исследований по данной тематике, проведенных как в рамках диссертационных исследований, так и рамках реализации различных